

Πρέπει να Μάθουμε – θα Μάθουμε: Ο Piero Sraffa είναι Εδώ!*

Θεόδωρος Μαριόλης

Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Study Group on Sraffian Economics*, και Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών Δημήτρης Μπάτσης

1.

Ο Piero Sraffa (1898-1983) είναι ο επικεφαλής της τελευταίας επιστημονικής επανάστασης στην Πολιτική Οικονομία. Αυτή η επανάσταση εκδηλώθηκε στη δεκαετία του 1960, και βρίσκεται, έως σήμερα, σε αδιάλειπτη εξέλιξη.

Ο Sraffa υπήρξε συστηματικός μελετητής και ερμηνευτής της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, γενικά, και του Συστήματος του David Ricardo, ειδικά.

Επίσης, είχε συγκροτήσει μία καινοτόμο κριτική της Νεοκλασικής Πολιτικής Οικονομίας περί αποδόσεων κλίμακας, τιμών και ενδοκλαδικού ανταγωνισμού.

Περαιτέρω, είχε άμεση γνώση (και) των ύστερων επεξεργασιών του John Maynard Keynes, δεδομένου ότι ο Sraffa ήταν ο δημιουργός εκείνης της ομάδας οικονομολόγων στο Cambridge της Αγγλίας (ομάδα γνωστή ως «*Circus*»), με την οποία ο Keynes συζητούσε, πριν από την ολοκλήρωση μεγάλου έργου του: *Η Γενική Θεωρία της Απασχολήσεως του Τόκου και του Χρήματος*, και, συγκεκριμένα, κατά το διάστημα 1931-35, τα ευρήματά του. Βασικοί συμμετέχοντες στον *Circus* ήταν, επίσης, οι Roy Harrod, Richard Kahn, James Meade, Austin Robinson και η Joan Robinson, ενώ το εν λόγω έργο του Keynes δημοσιεύτηκε το 1936, και, ως γνωστόν, επηρέασε καθοριστικά όχι μόνο την οικονομική θεωρία αλλά και την οικονομική πολιτική, επί τέσσερις δεκαετίες.

Τέλος, ο Sraffa είχε μελετήσει τη Μαρξ(στι)κή Θεωρία (και όχι μόνο στην οικονομολογική της διάσταση), και θεωρούσε το σχετικό με την Αξία-Υπεραξία-Χρήμα τμήμα της ως το πλέον ζωτικό και επιστημονικά σημαντικό.

2.

Είναι *ως εάν* ο Sraffa να λογίστηκε κατά τον ακόλουθο τρόπο:

(i). Εάν αποδειχθεί ότι ο ρικαρδιανός τρόπος προσδιορισμού των τιμών των εμπορευμάτων είναι συνεκτικός, τότε θα αποδειχθεί ότι και το Σύστημα του

* Το παρόν κείμενο συντάχθηκε στο πλαίσιο των προετοιμασιών του 1ου Συνεδρίου του *Study Group on Sraffian Economics*. Το συνέδριο έχει τίτλο: «Ολοκλήρωση και Υπέρβαση της Παραδοσιακής Πολιτικής Οικονομίας και Οικονομικής Πολιτικής: Από τη διαμάχη για το κεφάλαιο του 1960 στην Ελλάδα της *virtual* πτώχευσης του 2010», και θα λάβει χώρα στις 11 & 12 Απριλίου 2019, στο Αμφιθέατρο Σάκη Καράγιωργα II, του Παντείου Πανεπιστημίου.

Ricardo είναι *καταρχήν* συνεκτικό. Άρα, ότι η Νεοκλασική Πολιτική Οικονομίας βασίζεται σε *παρανοήσεις*:

(α). Αφενός μεν, διότι η νεοκλασική θεωρία της Γενικής Ισορροπίας, την οποία εισήγαγαν οι Léon Walras, William Stanley Jevons, και Carl Menger, κατά τη δεκαετία του 1870, αναπτύχθηκε ως ευθεία επιστημονική εναντίωση στο Σύστημα του Ricardo. Συγκεκριμένα, εκκίνησε ως εγχείρημα διόρθωσης των – *υποτιθεμένων* – σοβαρών αλγεβρικών και, κατ' επέκταση, οικονομολογικών ελλείψεων και σφαλμάτων του.

(β). Αφετέρου δε, διότι η νεοκλασική θεωρία της Μερικής Ισορροπίας, την οποία διαμόρφωσε ο Alfred Marshall, κατά τις δεκαετίες 1880-1890, συνιστά, επί της ουσίας, ειδική περίπτωση και «κατά τόπους» εξειδίκευση της νεοκλασικής θεωρίας της Γενικής Ισορροπίας.

(ii). Με την αποκατάσταση της συνοχής του Συστήματος του Ricardo, θα ανοίξει, όμως, και ο δρόμος για την ορθολογική και, ταυτοχρόνως, θετική έρευνα πάνω στην κλασική και τη μαρξική θεωρία της αξίας, ακριβώς επειδή θα είναι, τότε, δεδομένες και αδιαμφισβήτητες οι *αναλυτικές* προϋποθέσεις της.

(iii). Τέλος, θα δοθεί το έναυσμα για την *κάθαρση* της ύστερης συμβολής του Keynes, από τα παραδοσιακά, νεοκλασικά υπολείμματά της, και, ιδίως, από τη θεωρία της «οριακής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής». Έτσι, όχι μόνον θα αναδυθεί, αλλά και θα ενισχυθεί ο καινοτόμος χαρακτήρας του *πυρήνα* της ύστερης συμβολής του Keynes, ο οποίος συγκροτείται από τη θεωρία της «Ενεργού Ζητήσεως».

3.

Το βιβλίο του Sraffa, *Παραγωγή Εμπορευμάτων μέσω Εμπορευμάτων. Πρελούδιο σε μία Κριτική της Οικονομικής Θεωρίας*, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1960, στο Cambridge της Αγγλίας, υλοποιεί τον ως άνω *στρατηγικό* λογισμό.

Πρόκειται για έργο το οποίο καταρχάς ανασυνθέτει, διορθώνει και ξαναγράφει τα έξι πρώτα κεφάλαια των *Αρχών Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας* (1817-1821) του Ricardo και, ταυτοχρόνως, θέτει στέρεες βάσεις για τη διεξοδική κριτική και υπέρβαση της Αυστριακής και Νεοκλασικής Πολιτικής Οικονομίας του κεφαλαίου, της κατανομής του κοινωνικού εισοδήματος, και των τιμών των εμπορευμάτων.

Σύμφωνα, με τη νεοκλασική θεωρία, ειδικά, το «κεφάλαιο» δεν είναι παρά ένας «συντελεστής παραγωγής», όπως η «εργασία» και η «γη», ενώ το επιτόκιο-ποσοστό κέρδους συνιστά τη μοναδιαία αμοιβή των υπηρεσιών αυτού του «συντελεστή παραγωγής». Ως εκ τούτου, εν αντιθέσει με ό,τι υποστήριζε ο Marx, αλλά και ορισμένοι Κλασικοί οικονομολόγοι, στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής δεν υφίσταται «*εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης*» ή, αλλιώς διατυπωμένο, τα συνολικά κέρδη (δηλαδή, το άθροισμα των

επιχειρηματικών κερδών, της γαιοπροσόδου και των τόκων) δεν είναι προϊόν της συλλογικής εκμετάλλευσης της τάξης των προλεταρίων από τις τάξεις των κεφαλαιοκρατών και των γαιοκτημόνων.

Όσες/οι θέλησαν να κατανοήσουν το βιβλίο του Sraffa, και όσοι εξ αυτών δεν είχαν κανένα λόγο να μην μείνουν πιστοί στην επιστημονική αλήθεια, προχώρησαν συντεταγμένα και αδιαίρετα στην υπέρβαση των παραδοσιακών, εσφαλμένων δογμάτων και διδασκαλιών.

Έτσι, ακριβώς, γεννήθηκε, εν συνεχεία, η Σραφφαϊανή Θεωρία, η οποία συνιστά κριτική και θετική υπέρβαση *όλης* της Παραδοσιακής Πολιτικής Οικονομίας και, άρα, Οικονομικής Πολιτικής, δηλαδή της Κλασικής, Μαρξιστικής, Αυστριακής, Νεοκλασικής, και Κεϋνσιανιστικής.

4.

Έξι δεκαετίες μετά τη Σραφφαϊανή Επιστημονική Επανάσταση, ισχύουν, όσον αφορά σε πρωτεύοντα ζητήματα, τα ακόλουθα:

4.1. Τιμές και Κατανομή Κοινωνικού Εισοδήματος

Ο ρικαρδιανός ποσοτικός προσδιορισμός των αντιστοιχούντων στη *μακρά περίοδο* τιμών των «μη-σπάνιων εμπορευμάτων» (δηλαδή, εκείνων τα οποία παράγονται υπό σταθερές αποδόσεις κλίμακας) είναι, κατά βάση, αξιόπεραστος.

Ωστόσο, δεν καλύπτει πλήρως την περίπτωση των συστημάτων συμπαραγωγής (*joint production*) εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων, τα οποία είναι ο κανόνας, και όχι η εξαίρεση, στον πραγματικό οικονομικό κόσμο.

Διότι, στο πλαίσιο της συμπαραγωγής εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων, οι συνθήκες της ζήτησης (καταναλωτικής και επενδυτικής) διαδραματίζουν ενεργό ρόλο, και, γενικά, οι σχέσεις τιμών-κατανομής κοινωνικού εισοδήματος είναι αρκετά πιο περίπλοκες από ό,τι στα συστήματα απλής παραγωγής (*single production*).

Ως εκ τούτου, η έρευνα προς αυτήν την κατεύθυνση συνεχίζεται, έως σήμερα, *χωρίς*, όμως, να έχει νεοκλασικό «πρόσημο». Ο λόγος είναι ότι, και σε αυτήν την περίπτωση, κάθε προσδιορισμός του επιτοκίου-ποσοστού κέρδους σε όρους προσφοράς-ζήτησης «των υπηρεσιών του συντελεστή παραγωγής κεφάλαιο» αποδεικνύεται ανυπόστατος. Ταυτοχρόνως, στην εν λόγω περίπτωση, είναι δυνατόν να υφίστανται *γνησίως φθίνουσες* καμπύλες σχετικής προσφοράς εμπορευμάτων, πράγμα το οποίο είναι τόσο αδύνατο όσο και αδιανόητο στο νεοκλασικό πλαίσιο.

4.2. Διεθνικό Εμπόριο

Τα ρικαρδιανά πορίσματα περί διεθνικού εμπορίου πράγματι εξαρτώνται από την *αβάσιμη* υπόθεση της ύπαρξης αναλογίας μεταξύ των τιμών και των εργασιακών αξιών των εμπορευμάτων.

Με την πραγματοκρατική αναίρεση αυτής της υπόθεσης, διαπιστώνουμε:

(i). Την εξάρτηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων των διαφόρων εθνικών οικονομιών από την κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των κοινωνικών τάξεων.

(ii). Ότι τίποτε δεν αποκλείει την ύπαρξη *ζημιών* από το ελεύθερο διεθνικό εμπόριο, σε *όλες* τις συμμετέχουσες εθνικές οικονομίες. Κατά συνέπεια, η άσκηση *διεθνικά συντονισμένης* εμπορικής πολιτικής (όπως, επί παραδείγματι, δασμολογικής πολιτικής) είναι πράγματι σε θέση να μετατρέψει τις ζημίες σε οφέλη, για *όλες* τις συμμετέχουσες εθνικές οικονομίες.

Περαιτέρω, η συμπερίληψη, στο υπόδειγμα του Ricardo, μίας, επιπλέον (δηλαδή, πλην της ομοιογενούς εργασίας), μη-αναπαραγόμενης εισροής (για παράδειγμα, της γης) ή και ενός, τουλάχιστον, τομέα συμπαραγωγής οδηγεί και στην εξάρτηση της ισχύος του «νόμου του συγκριτικού πλεονεκτήματος» από το ύψος των μεταβλητών της κατανομής του εισοδήματος (δηλαδή, του ωρομισθίου ή του επιτοκίου-ποσοστού κέρδους). Έτσι, είναι δυνατόν ένα εμπόρευμα να εξάγεται από εκείνη την εθνική οικονομία, η οποία το παράγει συγκριτικά *ακριβότερα*.

Το γεγονός ότι η εξαγωγή όλων αυτών των νέων πορισμάτων είναι *εν δυνάμει* εφικτή εντός του ρικαρδιανού πλαισίου και, ταυτοχρόνως, αδύνατη (και αδιανόητη) εντός του νεοκλασικού πλαισίου, σημαίνει ότι, και στο πεδίο του διεθνικού εμπορίου, η συνέχιση της έρευνας οφείλει να *μην έχει* νεοκλασικό «πρόσημο».

4.3. Μαρξική Θεωρία της Αξίας

Η σύλληψη των αξιών των εμπορευμάτων ως ποσοτήτων «ενσωματωμένων εργασιών» διέπει τις αναλύσεις της Κλασικής Σχολής, του Marx (σημαντικά *αλλά όχι πλήρως*) και της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας (*πλήρως*). Ωστόσο, αυτή η σύλληψη αποδεικνύεται στείρα. Ενώ δεν λύνει ούτε ένα πρόβλημα, θέτει πλήθος ανυπέρβλητων προβλημάτων.

Από αυτό δεν συνάγεται, όμως, ότι και ο αιώνιος προβληματισμός, ο οποίος οδήγησε στη συγκρότηση της παραδοσιακής μη-νεοκλασικής Θεωρίας της Αξίας, είναι στείρος: Επειδή η παραγωγή κέρδους συνιστά ουσιώδες γνώρισμα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, και επειδή κέρδος είναι η σε χρήμα εκφρασμένη αξία του κοινωνικού υπερπροϊόντος, έπεται ότι η συγκρότηση της οικονομικής θεωρίας της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας προϋποθέτει την ερμηνεία του κέρδους και, άρα, των τιμών και του μέτρου

τους (δηλαδή, του χρήματος). Με άλλα λόγια, δεν αρκεί ο ποσοτικός προσδιορισμός των τιμών και της κατανομής του εισοδήματος, αλλά απαιτείται και η ερμηνεία τους.

Η «άλλη έννοια», δηλαδή εκείνη της *κοινωνικής και αφηρημένης* εργασίας, την οποία πρώτος εισήγαγε ο Marx, και η οποία διαφέρει *ουσιωδώς* από την έννοια των «ενσωματωμένων», *ιδιωτικών και συγκεκριμένων*, εργασιών, προσφέρει τη βάση αυτής της ερμηνείας. Πρώτα από όλα, προσφέρει την ερμηνεία του χρήματος ως «κοινωνικής και αφηρημένης εργασίας», και του κέρδους ως «απλήρωτης κοινωνικής και αφηρημένης εργασίας ή, αλλιώς, κοινωνικής και αφηρημένης υπερ-εργασίας». Ο Marx, όμως, δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει αυτή τη γραμμή της έρευνάς του, ενώ η επίγονοί του – απλώς – αναπαρήγαγαν, με ακραίο δογματισμό, όλες τις αβλεψίες του.

Τέλος, οι παράγωγες έννοιες πρώτης τάξεως, δηλαδή, του «φετιχιστικού χαρακτήρα του εμπορεύματος και του κεφαλαίου», της «πραγμοποίησης», της «ψευδούς συνείδησης», της «απλήρωτης εργασίας» και της «εκμετάλλευσης», δύνανται να οδηγήσουν στην ερμηνεία των «κυκλικών» οικονομικών διακυμάνσεων και κρίσεων γενικής υπερπαραγωγής (κεφαλαίου και εμπορευμάτων) ως αποτελέσματος «δυνάμεων που δρουν πίσω από τις πλάτες» (Marx) των κοινωνικο-οικονομικών υποκειμένων.

4.4. Ο Νόμος της Ανοδικής Κίνησης του Ποσοστού Κέρδους

Από το ρικαρδιανό νόμο της *πρωτικής* κίνησης του ποσοστού κέρδους μένει μόνο η πρόθεση, δηλαδή το αίτημα της απεικόνισης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος στην *αυτο-κίνησή* του.

Από το μαρξικό νόμο της *πρωτικής* κίνησης του ποσοστού κέρδους μένει, επιπροσθέτως, μία καταρχάς συνεκτική διερεύνηση των σχέσεων που υφίστανται ανάμεσα: (α) στην κατανομή του εισοδήματος, (β) στην επισώρευση του κεφαλαίου, και (γ) στην τεχνολογική μεταβολή.

Επιπλέον, όλα τα επιστημονικά αξιόπιστα εμπειρικά ευρήματα δείχνουν ότι, από τη δεκαετία του 1910-20 και έως σήμερα, οι κεφαλαιοκρατικά προηγμένες εθνικές οικονομίες χαρακτηρίζονται από μη-μειούμενη παραγωγικότητα του κεφαλαίου. Αυτό το γεγονός:

(i). Ανάγεται στη συνδυασμένη εμφάνιση του «Δευτέρου Κύματος της Βιομηχανικής Επανάστασης» (δεκαετία 1870) και του «Μονοπωλιακού Ανταγωνισμού-Ιμπεριαλισμού» (τέλη 19ου-αρχές 20ου αιώνα).

(ii). Συνεπάγεται ότι ο νόμος της *πρωτικής* κίνησης του ποσοστού κέρδους, ο οποίος πράγματι ίσχυε για τον ανεπτυγμένο προ-μονοπωλιακό καπιταλισμό (τον οποίο και μελέτησε ο Marx), μεταστοιχειώθηκε σε νόμο της *ανοδικής* κίνησης του ποσοστού κέρδους.

Το τι θα ισχύσει στο ορατό μέλλον μόνο η συνεχής, διαχρονική και συγχρονική, μελέτη της τεχνολογικής βάσης του σύγχρονου κεφαλαιοκρατικού συστήματος δύναται, καταρχάς, να το υποδείξει.

4.5. Ανισορροπία, Διακυμάνσεις και Κρίσεις

Η πίστη του Ricardo στην ισχύ του «Νόμου του Say» (δηλαδή, στην κατανάγκη ύπαρξη ισορροπίας ανάμεσα στην παραγωγή και στη ζήτηση στις αγορές εμπορευμάτων) αποδείχθηκε επιστημονικά αβάσιμη.

Αυτό, όμως, ούτε έχει περαιτέρω συνέπειες κατά τον ποσοτικό προσδιορισμό των τιμών, της κατανομής και της μεγέθυνσης του εισοδήματος στη μακρά περίοδο (και σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης του επενδεδυμένου κεφαλαίου) ούτε μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε τον Ricardo στο πλευρό των νεοκλασικών (όπως έκανε ο Keynes).

Όσον αφορά, λοιπόν, στη μελέτη της μακράς περιόδου, οι επιμέρους Σχολές της Πολιτικής Οικονομίας διακρίνονται μεταξύ τους βάσει του ποια μεταβλητή θεωρούν ως την εξωγενώς δεδομένη. Συγκεκριμένα:

(i). Η Κλασική Σχολή και ο Marx «κλείνουν» το σύστημα προσδιορισμού των τιμών, της κατανομής και της μεγέθυνσης του εισοδήματος με τον εξωγενή καθορισμό του πραγματικού ωρομισθίου.

(ii). Η Μετα-Κεϋνσιανή Σχολή «κλείνει» το σύστημα με τον εξωγενή καθορισμό του ποσοστιαίου ρυθμού επισώρευσης του κεφαλαίου.

(iii). Η Σραφφαϊανή Σχολή «κλείνει» το σύστημα με τον εξωγενή καθορισμό του χρηματικού ωρομισθίου ή, εναλλακτικά, του ποσοστού κέρδους ή, εναλλακτικά, των τραπεζικών επιτοκίων δανείων και καταθέσεων. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι η επιλογή μεταξύ αυτών των τριών εναλλακτικών δυνατοτήτων πρέπει να βασίζεται στο ποιο συγκεκριμένο πρόβλημα μελετάται κάθε φορά. Δηλαδή, η επιλογή να καθορίζεται από το εκάστοτε, συγκεκριμένο πρόβλημα, και όχι αντιστρόφως.

(iv). Τέλος, η Νεοκλασική Σχολή «κλείνει» το σύστημα με τον εξωγενή καθορισμό του ποσοστιαίου ρυθμού μεγέθυνσης του εργατικού δυναμικού (δηλαδή, «της προσφοράς εργασίας»), τον οποίο εξισώνει, *επιπροσθέτως*, με τον ποσοστιαίο ρυθμό επισώρευσης του κεφαλαίου.

Συνεπώς, μόνο η Νεοκλασική Σχολή *αξιώνει* την πλήρη απασχόληση της εργασίας. Για τη Νεοκλασική Σχολή η ανεργία είναι, και δεν μπορεί παρά να είναι, αποτέλεσμα «υψηλού πραγματικού ωρομισθίου» και, άρα, η εξάλειψή της προϋποθέτει τη μείωση του πραγματικού ωρομισθίου, διά της άσκησης σχετικής οικονομικής πολιτικής ή και «απορρύθμισης της αγοράς εργασίας».

Τέλος, η *σύζευξη* της μετακεϋνσιανής, της σραφφαϊανής και της μαρξικής θεωρίας αποδεικνύεται ιδιαιτέρως γόνιμη κατά την πραγμάτευση των ακόλουθων ζητημάτων: (α) της ανισορροπίας στις αγορές εμπορευμάτων,

χρήματος ή και εργασίας, και (β) της υποαπασχόλησης του επενδεδυμένου κεφαλαίου. Αυτά τα ζητήματα ανάγονται στη υπο-κείμενη ύπαρξη ανεπαρκούς ενεργού ζητήσεως, η πηγή (ή πηγές) της οποίας δεν είναι πάντοτε εύκολα ταυτοποιήσιμη.

Η εν λόγω σύζευξη οδηγεί, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι λίγα πράγματα δύνανται να λεχθούν *a priori* για το πώς μία μεταβολή του ωρομισθίου ή και των επιτοκίων δανεισμού των επιχειρήσεων ή και του δημοσίου τομέα επιδρούν στην κατεύθυνση της κίνησης: (α) του ποσοστού κέρδους των επιχειρήσεων, (β) του ποσοστιαίου ρυθμού μεγέθυνσης της οικονομίας, (γ) του βαθμού υποαπασχόλησης του επενδεδυμένου κεφαλαίου, και (δ) του ποσοστού ανεργίας.

Έτσι, καθίσταται δυνατή η ανάλυση και ταυτοποίηση των φαινομένων της οικονομικής στασιμότητας (*stagnation*) και, περαιτέρω, των διακυμάνσεων και κρίσεων γενικής υπερπαραγωγής, καθώς επίσης και ο προσδιορισμός των εγγενών, αντικειμενικών ορίων της δημοσιονομικής, νομισματικής και εισοδηματικής πολιτικής (εθνικής και διεθνικής) κατά την αντιμετώπισή τους.

5.

Οι μαθητές του Piero Sraffa ανέπτυξαν και διέδωσαν αποδείξεις, σύμφωνα με τις οποίες η Παραδοσιακή Πολιτική Οικονομία και Οικονομική Πολιτική, σε κάθε εκδοχή της, δεν ευσταθεί. Διάφορες συμμαχίες, ακόμα και απολύτως ετερόκλητες, εμφανείς αλλά και αόρατες, αναζητούσαν και αναζητούν αντίδοτα, «Δεξιά» και «Αριστερά». Κόπος μάταιος. Παλαιότερα δε, οι ίδιες δυνάμεις είχαν καταβάλει μέγιστες προσπάθειες για να αποσιωπήσουν ολοκληρωτικά την ύπαρξη αυτών των αποδείξεων. Εξίσου, όμως, μάταια: Τόσο μεγάλη είναι η δύναμη του λόγου, ο οποίος εκφέρεται στον καιρό του.

Οι της αμερόληπτης επιστήμης εργάτριες και εργάτες «του χεριού και του πνεύματος», το άλας της Γης, δεν θα τον παρακάμψουν, διότι ακολουθούν απαρέγκλιτα την αθάνατη οδηγία: *Wir müssen wissen – wir werden wissen!*